

بررسی احوال و آثار حاجی نجم الدین سلیمانی چشتی تونسوی

Brief Life History and Literary work of Khawaja Najamu Din Sulemani Chishti Taunsvi

Dr. Muhammad Zaheer Baber

Research Scholar Post-Doctoral (Persian), University of the Punjab, Lahore

muhammadzaheer632@gmail.com

Dr. Muhammad Sabir

Professor of Persian, University of the Punjab, Lahore

sabir.persian@pu.edu.pk

Abstract:

Khawaja Najamu Din Sulemani Chishti Taunsvi was very important personality of the 19th century. He was born in shekhawati, Rajisthtan, India. His lineage Pedigree reaches to Hazrat Umer(R.A) and his spiritual path merges with Hazrat Khawajah Moeen u Din Chishti Ajmery. He was disciple and khaliph of Hazrat Khawajah Muhammad Suleman Taunsvi. He was the famous sufi, writer and poet. He left his poetic work in the Persian, Urdu and Hindi languages.

Keywords: Khawaja Najamu Din Sulemani Chishti Taunsvi, Shekhawati, Rajisthtan, India, Urdu, Hindi, Persian

خواجہ نجم الدین سلیمانی چشتی تونسوی شخصیت بزرگ و برجسته ترین نوزدهم میلادی هند بود. وی در راجستھان هند در منطقه شیخاواٹی به دنیا آمد. سلسله نسب وی به حضرت عمرؓ پیوست و سلسله طریقت وی به حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری پیوست. خواجہ نجم الدین مرید و خلیفہ خواجہ محمد سلیمان تونسوی بود. وی صوفی و شاعر و نویسنده نامدار زبانهای فارسی، اردو و هندی بود و به این سه زبان آثارهای ادبی گرانها گذاشته است. آثار وی در زبانهای فارسی، اردو و هندی نقش مهمی دارد. در شبہ قارہ چہار تہ سلسلہ تصوف کہ برای ترویج و اشاعت اسلام سعی و کوشش نمودند درج ذیل اند. سلسلہ های سہروردیہ، نقشبندیہ، قادریہ و چشتیہ. بنیان گزار سلسلہ سہروردیہ شیخ شہاب الدین (ز ۵۴۹-۵۸۷ق) عمر سہروردی و بنیان گزار سلسلہ نقشبندیہ خواجہ باقی باللہ (ز ۹۷۱-۱۰۱۲ق) و بنیان گزار سلسلہ قادریہ شیخ عبد القادر جیلانی (ز ۷۷۰-۸۶۱ق) و بنیان گزار سلسلہ چشتیہ خواجہ معین الدین چشتی اجمیری (ز ۵۳۶-۶۳۳ق) بود.

پیش از تشریف آوردن خواجہ معین الدین اجمیری در ہند، چند تن بزرگان چشتیہ در ہند وارد شدہ بودند مثلاً خواجہ ابو محمد بن ابی چشتی (۱)، وی در دورہ پرتھوی راج در ہند آمد و اجمیر را مستقر خود قرار داد و در ترویج سلسلہ چشتیہ و تبلیغ اسلام کوشش نمود. میر خورد در سیر الاولیا، خواجہ معین الدین چشتی را "نایب الرسول فی الہند" نگاشته است. (۲) ابو الفضل در آیین اکبری بیان کردہ است:

"وی اجمیر را مستقر خود قرار داد و بسیار چراغ روشن کرد و از حسن اخلاق وی مردمان گروہ در گروہ داخل

اسلام شدند" (۳)

می گویند کہ قلب اولیا منور و تابان از نور مشاہدہ و جمال باکمال و مکاشفہ لایزال می باشد. آنان مشعل نور اند. آنان ظلمت و تاریکی را دور می سازند و بیکر سوز و ساز عشق و محبت، خلوص و اخلاص، صدق و صفا، لطف و عطا، جود و سخا، مہر و وفا و حب و ولای می باشند. خلوص سلاح آنان است و صدق و اخلاص شمشیر آنان و عشق تیر آنان است و تخیل شعار آنان است. اولیاء از دولت توکل و قناعت غنی تر اند.

روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۳، جولائی - ستمبر ۲۰۲۵ء

عاشقان حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کہ زندگی خودشان بہ مطابق احکام شریعت گذشتند و تمام شب و روز آنان در عشق حضرت پیغمبر اکرم می گذشت و در خشیت الہی چشمان آنان تری شوند۔ اینان دوست خدا هستند و در قرآن اینان را اولیا اللہ گفته شده است۔

یکی از اینان اولیا اللہ حاجی نجم الدین سلیمانی چشتی تونسوی است۔ وی بنام حاجی صاحب معروف گردید۔ حاجی نجم الدین از اولاد خواجہ حمید الدین ناگوری الفاروقی بود و مرید خواجہ معین الدین چشتی اجمیری بود۔ خلیق احمد نظامی در تاریخ مشائخ نوشته است:

”حاجی نجم الدین در ۳ رمضان المبارک بمطابق ۱۲۳۴ق / ۱۸۱۹م در بلده جہونجہون نزد جیپور بہ دنیا آمد۔“ (۴)

بزرگ در دانشنامہ ادب فارسی بیان کردہ است:

”حاجی نجم الدین فرزند شیخ احمد بخش حمیدی (۱۹ رمضان ۱۲۸۷ق) صوفی چشتی و نویسنده فارسی نویس شہ قارہ، در جہونجہون نزدیک جیپور چشم در جہان گشود“ (۵)

سید جمیل احمد در تصنیف خود ”خواجہ محمد سلیمان تونسوی“ (احوال و ملفوظات کا مجموعاتی تجزیہ) بیان کردہ است:

”خواجہ نجم الدین بہ مطابق ۳ رمضان المبارک ۱۲۳۴ق در شہر جہونجہون بہ دنیا آمد“ (۶)

در مناقب المحبوبین در بارہ تاریخ ولادت خود حاجی نجم الدین اینطور نگاشتنہ است:

”حاجی نجم الدین بہ روز ۳ رمضان المبارک ۱۲۳۴ق در بلده جہونجہون زادہ شد۔“ (۷)

حاجی نجم الدین از اولاد حضرت سلطان التارکین خواجہ حمید الدین ناگوری بود۔ سلسلہ نسب وی بہ حضرت عمر الفاروقؓ می رسد۔ در مناقب المحبوبین سلسلہ نسب حاجی نجم الدین اینطور آمدہ است:

”حضرت شیخ محمد نجم الملت والحق والدین بن شیخ احمد بخش بن شیخ فیض بن شیخ محمد سلطان بن شیخ قطب الدین بن شیخ کمال الدین بن شیخ عبد القادر بن شیخ عبد الفتح بن شیخ خواجہ معروف بن حضرت مخدوم خواجہ حسین ناگوری بن خالد بن شیخ نظام بن شیخ محمد بن شیخ وحید بن شیخ عبد العزیز بن حضرت سلطان التارکین حمید الدین ناگوری الصوفی السوالی السعیدی الفاروقی بن شیخ احمد بن شیخ محمد بن شیخ ابراہیم بن شیخ محمد بن شیخ سعید بن شیخ محمود بن شیخ عبد اللہ بن عمر بن نصیر بن ابراہیم بن عبد الرحمن بن یوسف بن علی حارث بن حسین بن زید بن سعید بن زید بن حضرت امیر المومنین عمر بن الخطاب۔“ (۸)

خلیق احمد نظامی در تاریخ مشائخ چشت نوشته است:

”خواجہ نجم الدین از اولاد خواجہ حمید الدین ناگوری بود۔ مردم اطراف وجوانب برایش احترام می ورزیدند۔“ (۹)

حاجی نجم الدین از مولانا محمد رمضان قادری مہمی درس را آغاز کرد۔ مولانا رمضان از حافظ محمد علی خیر آبادی

استفادہ کردہ بود۔ اکثر خدمت ایشان می بود۔ در تاریخ مشائخ چشت خلیق احمد نظامی اینطور گفته است:

”وی اکثر بخد مت ایشان می آمدند و فیض می گرفتند۔“ (۱۰)

سید جمیل احمد رضوی در تصنیف خود ”خواجہ محمد سلیمان تونسوی“ نگاشتنہ است:

”مولانا محمد رمضان قادری مہمی استاد خواجہ نجم الدین بود۔“ (۱۱)

خواجہ نجم الدین از خواجہ محمد سلیمان تونسوی بعضی کتب تصوف عم درس گرفته بود۔ مانند آداب الطالبین شیخ محمد گجراتی، فقرات تالیف خواجہ عبید اللہ احرار، لواح مولانا عبد الرحمن جامی و تصانیف شاہ کلیم اللہ دہلوی۔ از مطالعہ مناقب المحبوبین معلوم می شود کہ حاجی نجم الدین از حضرت غوث زمان شاہ سلیمان تونسوی چند کتب تصوف درس گرفت۔

پرفسور افتخار احمد چشتی در تصنیف خود ”تذکرہ غوث زمان“ اینطور آورده است:

”بعد از بیعت شدن از حضرت غوث زمان، حاجی نجم الدین حسب الارشاد در مجاہدہ و ریاضت مشغول شد۔ چند کتب سلوک مانند آداب الطالبین، سیر الاولیاء، کشکول، لوائح جامی، مرقع، عشرہ کاملہ، رسالہ تقسیم اوقات، دیوان حافظ، گلشن راز و فقرات از خواجہ سلیمان تونسوی درس گرفت۔“ (۱۲)

حاجی نجم الدین کتاب شاہ حبیب اللہ قادری ”انیس العارفین“ را مطالعہ می کرد و وقتی بہ این جملہ رسید، یعنی بدون مرشد زندگی مانند شیطان است۔ آنوقت آتش طلب حق در وجود او بر انگیخت و برای تلاش مرشد سفر را آغاز کرد۔ وی بہ دہلی، اجمیر و ناگور رفت۔ مادرش اُوراجازہ نہاد۔ برادرش مستجاب الدین حاجی نجم الدین را واپس بہ خانہ آورد۔ آنوقت حاجی نجم الدین ہشتاد سالہ بود۔ در زمان عرس مبارک حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری، حاجی نجم الدین در بارہ تونسہ زیاد شنیدہ بود کہ آنجا حضرت خواجہ سلیمان تونسوی صوفی و صافی و صاحب حال بزرگ ہستند۔ پس برای زیارت خواجہ سلیمان تونسوی بطرف تونسہ سفر را آغاز گردید۔ سی، ای ستوری در تصنیف انگلیسی خود ”ادبیات فارسی“ جلد اینطور نوشتہ است

Najam ud din naguri is mentioned among the khaliafa of khawaja Muhammad Sulaiman Taumsvi. (13)

در تاریخ مشائخ چشت، خلیق احمد نظامی بیان می کند:

”بہ مطابق ۱۰ شعبان المعظم ۱۲۵۳ق حاجی نجم الدین در خدمت خواجہ سلیمان تونسوی حاضر شد۔ شوق ملاقات راضی نہ کرد و داخل حجرہ شد۔ ہمینکہ خواجہ سلیمان را دید بی خود گردید و این بیت بر زبان وی جاری شد:

لکھ ویکھ تہی من موہن کو میری نین مین چھپ جائیگی
جب دور کیا لکھ کا آنچر، جب جوت میں جوت سائیگی

یعنی با دیدن روی دوست چشم خیرہ می شود و حسن دوست در چشم دل پیوستہ می شود۔ وقتی محبوب من از چہرہ نقاب دور می کند، آنوقت نظر دل یکجائی شود۔ خواجہ سلیمان تونسوی فرمود:

”بیای مر دہندی، تو کہ ہندوستانی ہستی۔“

بعد حاجی نجم الدین این شعر گفت:

ہندو ہے بت پرست، مسلمان خدا پرست
ہم بندے ہیں اُس کہ جو ہے آشنا پرست (۱۴)

ہندو بہ بت پرست اند و مسلمان خدا پرست ہستند۔ ما غلام آنکس ہستیم کہ از دل ما آشنائی دارد۔

خواجہ محمد سلیمان تونسوی، حاجی نجم الدین را در حلقہ مریدین خود شامل کرد۔ خواجہ نجم الدین تا شش ماہ در خدمت شیخ بود۔ در این زمان حاجی نجم الدین از خلیفہ اعظم مولوی محمد باران کلوچوی درس رشحات، لمعات، فصوص الحکم و فتوحات گرفت۔ بعد اباہمراہ مرشد خود خواجہ سلیمان تونسوی بہ طرف مہار شریف و پاک پتن سفر کرد۔ خواجہ سلیمان بتاریخ ۶ محرم ۱۲۵۴ق در خانقاہ بابا فرید الدین گنج شکر در میان انبوه مردمان خواجہ نجم الدین را بیعت کرد و خلافت داد و بطرف شیخاوتی روانہ کرد۔ شاہد احمد جمالی در کتاب خود ”تذکرہ اولیای راجستھان“ اینطور نوشتہ است۔

”حاجی نجم الدین بعد از اجازت گرفتن از مرشد خود بطرف شیخاوتی مسافرت کرد۔ بیرون از شیخاوتی در ویرانہ یک خانقاہ در ست فرمود۔ بعد از چند مدت آنجا مردمان حاضر آمدند و مرید وی شدند۔ بعد ایک مسجد بنا کرد و تبلیغ دین ورشد و ہدایت سلسلہ چشتیہ را آغاز کرد۔“ (۱۵)

سید اطہر عباس رضوی در تصنیف انگلیسی خود ”تاریخ عرفاء در ہند“ آورده است:

A khalifa of Muhammad Sulaiman Taunsvi established a khanqah at shaikawati in Rajasthan.(16)

روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۳، جولائی - ستمبر ۲۰۲۵ء

وقتی این اطلاع بہ خواجہ سلیمان رسید کہ شیخ نجم الدین در ترویج و اشاعت سلسلہ بہ دقت کاری کرد، فرمود کہ مادر ہند زیاد مریدین داریم مگر دونفر از مایاد سود گرفتہ اند۔ یکی سید محمد علی خیر آبادی و حاجی نجم الدین۔ (۱۷)

حاجی نجم الدین در اتباع شریعت سخت بود۔ خود ہم پابند شریعت بود و مریدان خود ہم ہدایت می کرد کہ در اتباع شریعت کار بند باشند و کامیابی مسلمانان در اتباع حضرت پیغمبر اکرم ﷺ است۔ در ملفوظات خود نوشتہ است کہ:

شریعت پر مضبوط ہو دو بے جو درویش
عشق خدا سے رات دن رکھتا ہے دلریش
عالم عامل وہ ہوئے جو تابع نبی ضرور
کوئی سنت مستحب اندر نہ ہو قصور

ترجمہ: درویش آن است کہ بر شریعت کار بند باشد و شب و روز با عشق خداوند کریم دل خود را شادی کند۔ عالم آنست کہ در اطباع شریعت ہیچ مستحب سنت پیغمبر اکرم ﷺ تقصیر نداشته باشد۔

حاجی نجم الدین ہمیشہ در عشق الہی غریق بود۔ مدت ہادر خلوت بود و در عشق و معرفت مشغول بود۔ آنچہ در خلوت حس می کرد در شعر بیان می کرد۔ یک نظم بہ نام خواب نوشت۔

سبکی ایک خواب مجھ کو آج آیا
گویا دونوں جہان کا راج آیا
کہ جانی پیو میری مجھ پاس آئے
میرے کارن عجب کچھ بھیس لائے
ہر یک نوع کی عجب زور طلائی
کہ جن میں لعل اور چونی جرائی
سبکی میں تیج پھولوں کی بچھائی
دور کر جو ر پی کے پاس آئی
لگی پیو پوچھنے احوال میرا
کہ کیا ہے اے نجم یہ حال تیرا
عجب لاغر ہوا ہے تن یہ تیرا
کہ ہم اس گھرانہ آکر بسیں ہیں
کہ جو گھر اپنا صافی رکھیں ہیں (۱۹)

حاجی نجم الدین در شعر خود جا بجا وحدت الوجود را ذکر کردہ است۔ جای در شعر خود اینطور بیان کردہ است۔

تیرے بحر وحدت بیکران کی طرح طرح کی یہ موج ہیں
سو اسی نے جوش یہ کھایا ہے یہ تو میں نہیں ہوں یہ تو ہی ہے
قربان ہوں میں اے نجم الدین مرے خواجہ شاہ سلیمان پیر
مجھے جن پہ بھید بتایا ہے یہ تو میں نہیں ہوں یہ تو ہی ہے (۲۰)

حاجی نجم الدین در سال ۱۲۸۷ق بہ اجمیر شریف مسافرت کرد۔ آنجا مریض شد۔ در میان این مدت از اجمیر بہ جہونجھون رسید۔ اینجا بتاریخ ۱۹ رمضان المبارک ۱۲۸۷ق جان بہ جان آفرین سپرد۔ جسدش بہ فتح پور آوردہ شد و ہی نجا مدفون گردید۔ پسر سوم مولانا نور احمد تاریخ وصالش اینطور بیان کردہ است:

شہباز اوج وحدت فارغ شدہ ز کثرت
برداشت سوی حق سر از زانوی تعبد
از قفس عصری چون پرواز کرد روحش
شادان بشاخ طوبی با شوق جا گزین شد

با شد در بلیغ و حسرت تاریخ گفت هاتف
 شهنشه ولایت نجم ہدی و دین بد (۲۱)
 سید جمیل احمد رضوی در تصنیف خود ”خواجہ سلیمان تونسوی“ در بارہ وصال مبارک خواجہ نجم الدین اینطور گفته است:
 ”خواجہ نجم الدین بتاریخ ۱۹ رمضان المبارک ۱۲۸۷ق در فتح پور فوت کرد“۔ (۲۲)
 بزرگ گرد و دانشنامہ ادب فارسی در بارہ وفات خواجہ نجم الدین چنین نوشته است:
 ”خواجہ نجم الدین سلیمانی بمطابق ۱۹ رمضان المبارک ۱۲۸۷ق در فتح پور چشم از جہان بر بست۔“ (۲۳)
 شاہد احمد جمالی در تصنیف خود ”تذکرہ اولیای راجستہان“ می نویسد:
 ”خواجہ نجم الدین بمطابق ۱۳ رمضان ۱۲۸۷ق فوت کرد و جسدش در فتح پور آورده بود و اینجا مدفون گردید۔“ (۲۴)
 حاجی نجم الدین خلفای زیادی داشت۔ وی در راجپوتانہ خلفای خود فرستاد و آنان چندین جا خانقاہا درست کردند۔
 مانند جودہ پور، جے پور، بیکانیر و اجمیر۔ خلفای حاجی نجم الدین در رند سلسلہ کارہای نمایان انجام دادند۔ در تاریخ مشائخ چشت
 خلیق احمد نظامی نام بعضی خلفای حاجی نجم الدین اینطور آورده است:

مولانا حکیم سید محمد حسن صاحب امر وہی، مولانا قمر الدین شاہ صاحب، مولوی صدر الدین عباسی، مولانا یار محمد
 صاحب پشاور، مدفون جودھ پوری، مولوی امام الدین صاحب پنجاب، قاضی امام الدین صاحب ساکن سرسہ، حکیم سید
 اشرف علی صاحب کشن گڑھ، مولانا سیف الدین صاحب شہید، سید ریاض الدین صاحب، نواب حاجی محمد خان، جودہ پور،
 صاحبزادہ منیر خان، خان جی الہی بخش سیکر، شیخ محمود، میان لعل شاہ، شیخ سلطان شاہ پور، میواڑ، شیخ خدا بخش چوڑی گرساکن شاہ
 پور، شیخ محمود شاہ درویش، شیخ پیر بخش قصاب، شیخ مولا بخش سنگتراش، شیخ میران بخش معمار و ملا نور محمد پانی پتی۔ (۲۵)

سید جمیل احمد رضوی در تصنیف خود ”خواجہ محمد سلیمان تونسوی“ نوشته است:
 ”حاجی نجم الدین خلفای زیادی داشت کہ در آن حکیم سید محمد حسن امر وہی زیاد شہرت داشت۔ سید حسن
 امر وہی شاگرد مولانا فضل حق خیر آبادی و مفتی صدر الدین دہلوی بود۔“ (۲۶)
 حاجی نجم الدین در زبان فارسی و اردو آثار گرانہای گذاشته است۔ کتابہای اردو وی در ادب اردو اہمیت خاصی
 دارد۔ در ترویج زبان و ادب اردو در راجپوتانہ حاجی نجم الدین مقام ویژه ای داشت۔

خلیق احمد نظامی در تاریخ مشائخ چشت قول مولانا غلام سرور لاہوری را نقل کردہ است کہ:
 ”در کشور ما اولین نویسنده و حمایت کنندہ زبان اردو خود حاجی نجم الدین بودہ۔ تاج شعر ادب اردو در قرن
 دوازدهم بر سر مبارک وی نہادہ شدہ است۔“ (۲۷)

کتاب اردو حاجی نجم الدین ذیل است:

گلزار وحدت، ماحی الغیریت، پیو ملانی غیر بہولانی، بارہ ماہیہ نجم، افضل الطاعت، پریم گنج، حیات العاشقین فی لقای
 رب العالمین، نجم الآخرہ، فضیلت نکاح، بیان الاولیاء، سماع السامعین فی رد المنکرین، دیوان نجم اردو، تذکرہ الواصلین دفتر
 اول، تذکرہ الواصلین دفتر دوم۔

کتاب فارسی حاجی نجم الدین:

شجرۃ العارفین، شجرۃ المسلمین، شجرۃ الابرار، مناقب الحبیب، مناقب التارکین، مناقب المحبوبین، تذکرۃ
 السلاطین، راحت العاشقین، مقصود العارفین، احسن العقائد، احسن القصص، نجم الواعظین، نجم الہدایت، مقصود العارفین فی
 شرح اوراد شیخ نصیر الدین، ہدایت نامہ، قبالات نجمی و دیوان نجم فارسی۔ (۲۸)

نجم الاخرت:

این کتاب در سال ۱۲۸۲ق نوشته شد و در سال ۱۴۳۰ق بہ کوشش خواجہ انتر نیشنل تریول سروس در راجستھان بچاپ رسید۔ پیر غلام جیلانی نجم الاخرت را مرتب کرده است۔ در این کتاب معاملات شرعی بہ مطابق احکام قرآن و سنت بیان شده است۔ نجم الاخرت مشتمل بر ۴۰۰ صفحہ است۔ از مطالعہ این کتاب معلوم می شود کہ نویسنده حاجی نجم الدین صاحب علم و عرفان بودہ۔

نجم الاخرت مشتمل بر مقدمہ و چہار فصل و در آخر خاتمہ و فہرست کتب و ارجاعات بیان شدہ است۔ در فصل اول از احوال مریض شدن تا مرگ بیان شدہ است۔ در این باب چندین فصل ذکر شدہ است۔ در فصل دوم از فوت شدن تا مدفون شدن معاملات آمدہ است و ذکر چہلم و سالیانہ ہم در باب سوم مذکور شدہ است۔ در باب چہارم ذکر زیارت قبور بیان شدہ۔ در این باب چندین فصول است۔

بیان الاولیاء:

بیان الاولیاء مشتمل بر ۱۸۷ صفحہ است۔ این کتاب سال تصنیف ندارد۔ بیان الاولیاء از طرف کتب خانہ نذیریہ دہلی چاپ شد۔ موضوع این کتاب معاملات تصوف است۔ در آغاز این کتاب خواجہ نجم الدین فرمودہ است کہ در مراتب الاسرار، کشف المحجوب و لطایف اشرفی استفادہ کردہ است۔ در این زمان این تمام کتب کم یاب شدہ بود بنا بر این بیان الاولیاء نوشتہ شد۔ این کتاب مشتمل بر ہشت باب است۔

باب اول در بیان خرقہ خلافت فقر، باب دوم در بیان چہار پیر و چہار دہ خانوادہ، باب سوم در بیان چہل خانوادہ ہاکہ ازین چہار دہ تعلق دارد، باب چہارم در بیان دواز دہ مذہب صوفیاء، باب پنجم در بیان صد منازل صوفیاء، باب ششم در بیان دہ مقام مفصل و بیان فقراء، باب ہفتم در بیان اقطاب و اغواث و ابدال و تمام اولیاء اللہ، باب ہشتم در بیان مفصل اولیاء اللہ۔

پیولانی غیر بہولانی:

پیولانی غیر بہولانی در سال ۱۲۴۴ق از طرف مطبع رضوی دہلی چاپ شد۔ این کتاب دارای ۲۸ صفحہ است۔ در این کتاب معاملات شرعی بہ صورت شعر بیان شدہ است۔ اولین شعر حمد بیان شدہ است مانند:

بولوں حمد خدا کی جو خالق معبود	جس نے کن کی کہن سے عالم کیا نمود
تاروں سورج چاند سے زینت دی آسمان	دور کئے جس نور سے سب ظلمات جہان
محض خدا کا لطف ہے اور بہت احسان	کیے ہدایت واسطے جن کامل انسان
مظہر کہیں جمال ہے مظہر کہیں جلال	ذات سجت نے آپنا ظاہر کیا کمال
چپ رہ نجما باورے چھپا کھول مت بھید	دیکھ پیا ہر کو جگہ گر ہے تجھ کو دید (۲۹)

بعد از حمد مناجات بدر گاہ باری تعالیٰ در شعر بیان شدہ است۔

یا رب عاصی نجم کو بخشو اپنا درد	کرو محبت غیر کی میرے دل سے سرد
ہوں طالب تجھ ذات کا تجھ بن اور نکوئی	میل بھری ہے گوڈر رحم کرم سے دھوئی
جیسا تیرا رنگ ہے ویسا رنگ نکوئی	جو نہ اوڈی ہے چونڈ ری وہی سو ہاگن ہوئی
آس رکھی تجھ میں کی نجم الدین آویں	تجھ بن تڑپھی رین دن جیسی جل بن میں (۳۰)

بعد از مناجات بدر گاہ باری تعالیٰ، نعت حضرت رسول اکرم ﷺ آمدہ است و در آخر کتاب خاتمہ آمدہ است۔

جب چاہا حق پاک نے پیدا کروں جہان	اول نور محمدی کینا حق سبحان
تاج رکھا لولاک کا سر پر رسول	ہوا جنھوں کے پیر کی عرش معلیٰ دھول

پاک محمد مصطفیٰ نبیوں کے سرتاج عطا کیا حق پاک نے ان اوپر معراج
افضل سب اصحاب ہیں ابابکر صدیق دوجے عمر خطاب ہیں جن کیتا تفریق
پھر حضرت عثمان ہیں چوتھے علی جوان عشرہ اور مبشرہ سبھی جنتی جان
آل و اصحاب ازواج اور سب امت کے لوگ نبی ولی اور عالمان مارے عشق بروگ
سب پر رحمت اپنی یا رب کرو نزول اس عاجز کو عشق میں اپنی کرو قبول (۳۱)

بارہ ماہیہ نجم:

بارہ ماہیہ نجم در سال ۲۰۱۲ در راولپندی از طرف اپ خانہ الفتح چاپ شد۔ بارہ ماہیہ نجم مشتمل بر ۱۲۰ صفحہ است۔ بارہ ماہیہ نجم ۷۵ بیت دارد۔ در آغاز ہفت شعر حمدیہ است:

شروع کرتا ہوں بسم اللہ رحمان رحیم و بی چگون، بی چون و یزدان
وہی معبود بی جہت و مکان ہے وہی مقصود در ہر دو جہان ہے
وہی اڈل، وہی آخر ہے واللہ وہی باطن، وہی ظاہر ہے واللہ
تجلی العشق فی کل الحال ہر اک ذرے میں دیکھ شکل لا یزالی
سریجن نے نقاب اپنا اٹھایا ہر اک ذرے میں خود آ کر سما (۳۲)

بعد از شعر حمدیہ بیت نعت در شکل دوہرہ بیان شدہ است:

لکھ پر چادر میم کی رکھ کر آپ غفور احمد ﷺ اپنا نام رکھ جگ میں کیا ظہور
نجما دیکھ اُس یار کی ریزان کے دستور ہر رنگ مل بیرنگ ہوا، رہا دور کا دور (۳۳)

جای دیگر منظور بیان کردہ است:

محمد ﷺ بن کے وہ خود آپ آیا پھر اپنے آپ کو اُن رہ دکھایا
پہن کر خود لباس احمدی کو کیا اظہار رازِ سرمدی کو
کہیں عاشق، کہیں معشوق ہویا کہیں، خندہ کہیں مغموم ہویا (۳۴)

بارہ ماہیہ مشتمل بر ادبیات عامیانہ است۔ این یک نوع معاملہ است کہ در این از زبان معشوق یا ہمسر شدت

جذبات عشق و محبت بیان می شود و مدت جدائی یا ہجر طولانی شدہ است۔

اری سکے یو سنو اب حال میرا جو ہے پر درد سب احوال میرا
کہ پھانسی عشق آ مجھ گل پڑی ہے برہ ناگن میرے دل کو لڑی ہے
یہ ناگن عشق جس کے ڈنک مارے تمامی رین دن دکھ سے پکارے
تمامی رین دن روت بہاوی نمائی نیند نینوں میں نہ آوے
بہئی رُخ زرد ہوں اس درد سیتی بہئی پیری فزون تر ہر د سیتی (۳۵)

مناقب الحبیب:

مناقب الحبیب در سال ۱۲۷۷ ق ب زبان فارسی نگاشتنہ شد۔ از طرف چاپخانہ خواجہ فتح پور، راجستھان بچاپ رسید۔ مناقب الحبیب مشتمل بر ۲۵۱ صفحہ است و مناقب الحبیب مشتمل بر احوال حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ است۔ نیز ملفوظات و احوال اولاد خواجہ اجمیریؒ ہم بیان شدہ است۔ مناقب الحبیب مشتمل بر یک مقدمہ و پنج فصل است و در آخر خاتمہ ہم آمدہ است۔

فصل اول۔ در بیان ذکر نسب حض خواجہ معین الدین حسن چشتی اجمیریؒ سنجرى فصل دوم۔ ذکر ترک و تجرید و احوال بیعت خواجہ غریب نوازؒ۔ فصل سوم۔ ذکر کرامات و خوارق عادات خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ۔ فصل چہارم۔ ذکر کلمات قدسی و صفات خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ۔ فصل پنجم۔ ذکر اعیال و اولاد خواجہ معین الدین اجمیریؒ۔

شجرۃ الابراہ:

این کتاب در سال ۱۲۶۷ق نوشته شد۔ در سال ۲۰۱۷م کوشش پیر غلام جیلانی نجی الفاروقی در راجستھان بچاپ رسید۔ شجرۃ الابراہ مشتمل بر ۸۱۰ صفحہ است و این کتاب شجرۃ الابراہ زبان فارسی است و مشتمل بر چہار فصل است۔ پرفسور شعیب اعظمی شجرۃ الابراہ زبان اردو ترجمہ کردہ است۔ ہر چہار فصل راشخ بلند نام دادہ است۔

۱۔ شاخ بلند اول۔ بیان حضرت آدمؑ و اولاد وی تا حضرت رسول اکرم ﷺ تا اولاد مبارک وی۔ ۲: شاخ بلند دوم۔ بیان چہار یار حضرت رسول اکرم ﷺ و اجداد و اولاد آنها۔ ۳: شاخ بلند سوم۔ بیان خواجہ بزرگ حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجیریؒ و اولاد خواجہ غریب نواز۔ ۴: شاخ بلند چہارم۔ بیان مبارک سلطان التارکین خواجہ حمید الدین صوفی ناگوریؒ و اولاد وی۔

مناقب المحبوبین:

مناقب المحبوبین مشتمل بر ملفوظات مشائخ چشت است۔ حاجی نجم الدین سلیمانیؒ در سال ۱۲۷۸ق این کتاب را مرتب فرمود۔ درین کتاب از حضرت پیغمبر اکرم ﷺ تا مولانا فخر الدین دہلویؒ احوال مشائخ بیان شدہ است۔ بعداً از خواجہ نور محمد مہارویؒ تا خواجہ محمد سلیمان تونسویؒ احوال ہر دو مشائخ بہ تفصیل ذکر شدہ است۔ حاجی نجم الدین سلیمانیؒ از اولاد خواجہ حمید الدین ناگوریؒ بود۔

خواجہ نجم الدین مرید خاص و خلیفہ مجاز خواجہ محمد سلیمان تونسویؒ بود۔ این ملفوظ نادر و نایاب اولین مرتبہ در سال ۱۲۸۹ق از اجیر شریف چاپ شد۔ پرفسور افتخار احمد چشتی مناقب المحبوبین را از فارسی بہ اردو ترجمہ کرد و در سال ۱۹۳۷م انجمن کتب اسلامی از لاہور چاپ کرد۔ وقتی ترجمہ اردو مکمل شد، آنوقت اکادمی چشتیہ فیصل آباد ترجمہ اردو مناقب المحبوبین را در سال ۱۴۰۸ق چاپ کرد۔ مناقب المحبوبین دارای ۷۰۶ صفحہ است۔

دیوان نجم:

دیوان نجم در سال ۱۳۰۱ق اولین مرتبہ چاپ شد۔ بعد در سال ۲۰۰۸م پیر غلام جیلانی نجی دیوان نجم را مرتب کرد۔ دیوان نجم مشتمل بر سہ زبان فارسی، اردو، ہندی است۔ دیوان نجم مشتمل بر ۲۶۸ صفحہ است و مترجم دیوان نجم ارشاد حسین فاروقی است۔ دیوان نجم فارسی ازین غزل شروع می شود۔

الہی چون جمال خود نمودی در جہان پیدا
بہم از نور تو گشتند این نار و جنان پیدا
گہی جلوہ کنی در شکل رندانِ خراباتی
ہزاران مسلمان کردی ز شکم کافران ظاہر
دیوان اردو خواجہ نجم الدین از حمد باری تعالی شروع می شود۔

تیرے نام کا ورد میرا ہوا
جو پیغام لایا ہے تیرا رسول ﷺ
ہوا اسکے قدموں کی جب خاک دل
پہرا جس کا ہے نجم اس در سے سر
دیوان ہندی خواجہ نجم الدین از دوہرہ ہا شروع می شود۔

دوہرہ

کھ پر چادر میم کی رکھ کر آپ غفور
احمد اپنا نام دہر جگ میں کیا ظہور

نما دیکھ اس یار کی رمزان کے دستور ہر رنگ مل بی رنگ ہوا رہا دور کا دور

دوہرہ

اُوکھی پنڈی پیت میں جب ہم دنیو پا تو تنگی سدھنا نارہے بہولی ننگ اور ناتو
نما پھانسی پیہم کی آن پڑی گل بچ اب کیا سوچے باور یے اپنی اونچ اور بچ (۳۸)
یک جادربیت ذکر تونہ و سنگھڑا بنطور کردہ است۔

نما حاجی لوگ تو مکہ جات تمام میرا مکہ سنگھڑا بے تونہ کو نام (۳۹)
بعد از مطالعہ کردن زندگی حاجی نجم الدین، معلوم می شود کہ وی صوفی صاف دل، عالم با عمل، و انسان دوست
بود۔ ہمیشہ سعی و کوشش می کرد کہ زندگی وی بہ مطابق شریعت باشد۔ ہمیشہ بگفتہ ہای مرشد خود خواجہ سلیمان تونسوی عمل می
کرد۔ در ترویج و اشاعت اسلام و سلسلہ چشتیہ کوشش فرمود۔ بامریدان، عزیزان و دوستان رفتار خوبی داشت۔
حاجی نجم الدین نہ فقط یک نویسنده خوبی بود، بلکہ چندین کتب نگاشته بود۔ وحدت الوجود و تصوف و عرفان مہم ترین
عنوان کتب وی بود۔ حاجی نجم الدین یک شاعر خوبی ہم بود۔ یک دیوان شعر ہم دارد کہ بنام دیوان خواجہ نجم معروف
است۔ دیوان حاجی نجم مشتمل بر سہ زبان (فارسی، اردو و ہندی) است۔ پس می توان گفت کہ زندگی حاجی نجم الدین جہت
ہای گوناگون دارد۔

منابع

- (۱) مولانا عبدالرحمن جامی، نفحات الانس من حضرات القدس، (کلکتہ: مطبع بمبئی، ۱۸۵۸م)، ۳۶۷۔
- (۲) امیر خورد، سیر الاولیاء، ترجمہ: اعجاز الحق قدوسی، (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، طبع سوم، ۱۹۹۲م)، ۱۹۷۔
- (۳) ابوالفضل علّامی، آئین اکبری، (لکھنؤ: ۱۸۵۹م)، ۳: ۲۷۷۔
- (۴) خلیق احمد نظامی، تاریخ مشایخ چشت، (دہلی: ندوۃ المصنفین، اردو بازار، طبع اول، ۱۹۵۳م)، ۶۸۵۔
- (۵) بزرگ، دانشنامہ ادب فارسی، ادب فارسی در شبہ قارہ، بخش سوم، (تہران: چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ش)، ۴: ۲۵۲۳۔
- (۶) سید جمیل احمد رضوی، خواجہ محمد سلیمان تونسوی رحمۃ اللہ علیہ، (لاہور: دار الفیض گنج بخش، ۲۰۲۲م)، ۱۹۹۔
- (۷) حاجی نجم الدین سلیمانی، مناقب المحبوبین، (فیصل آباد: چشتیہ اکادمی فیصل آباد، ۱۹۸۷م)، ۲۴۹۔
- (۸) ایضاً، ۲۵۰-۲۵۱۔
- (۹) خلیق احمد نظامی، تاریخ مشایخ چشت، ۶۸۵۔
- (۱۰) ایضاً، ۶۸۶۔
- (۱۱) سید جمیل احمد رضوی، خواجہ محمد سلیمان تونسوی رحمۃ اللہ علیہ، ۲۰۰۔
- (۱۲) افتخار احمد چشتی، تذکرہ غوث زمان، (فیصل آباد: چشتیہ اکادمی فیصل آباد، ۱۹۹۵م)، ۴۱۹۔
- (13) C.A Storey, *Persian Liturature*, (London: Luzac & co Ltd, 46 Great Russell street, 1953), vol.1, p.no 1045.
- (۱۴) شاہد احمد جمالی، تذکرہ اولیای راجستھان، (جی پور: گلوبل کمپیوٹرس، رام گنج بازار، ۲۰۱۲م)، ۱: ۴۵۔
- (۱۵) ایضاً
- (16) Sayid Ather Abbass Rizvi, *A History of sufism in India*, (Delhi: Munshiram Manoharlal Press Ltd, 1983), vol.11, P.no 315.
- (۱۷) شاہد احمد جمالی، تذکرہ اولیای راجستھان، ۴۶: ۱۔
- (۱۸) ایضاً، ۴۷۔

- روح تحقیق، جلد ۳، شماره ۳، جولائی - ستمبر ۲۰۲۵ء
- (۱۹) خلیق احمد نظامی، تاریخ مشایخ چشت، ۶۹۲۔
- (۲۰) ایضاً
- (۲۱) ایضاً، ۶۹۶۔
- (۲۲) سید جمیل احمد رضوی، خواجہ سلیمان تونسوی رحمۃ اللہ علیہ، ۲۱۳۔
- (۲۳) بزرگر، دانشنامہ ادب فارسی، ادب فارسی در شبہ قارہ، بخش سوم، ص ۲۵۲۳۔
- (۲۴) شاہد احمد جمالی، تذکرہ اولیای راجستھان، ص ۴۸۔
- (۲۵) نظامی، خلیق احمد، تاریخ مشایخ چشت، ۶۹۶-۲۹۷۔
- (۲۶) سید جمیل احمد رضوی، خواجہ محمد سلیمان تونسوی رحمۃ اللہ علیہ، ۲۰۳۔
- (۲۷) نظامی، خلیق احمد، تاریخ مشایخ چشت، ۶۹۳۔
- (۲۸) ایضاً، ۶۹۳-۶۹۷۔
- (۲۹) حاجی نجم الدین، پیوملانی غیر بہولانی، (دہلی: مطبع رضوی دہلی، سن ۱)، ۱۔
- (۳۰) ایضاً، ۲۔
- (۳۱) ایضاً، ۲-۳۔
- (۳۲) حاجی نجم الدین، بارہ ماہیہ نجم، (دہلی: مطبع الحسینی، سن ۱)، ۱۔
- (۳۳) ایضاً، ۲۔
- (۳۴) ایضاً، ۲-۳۔
- (۳۵) ایضاً، ۳۔
- (۳۶) حاجی نجم الدین، دیوان خواجہ نجم، (راجستھان: خواجہ سرور کتاب گھر، ۲۰۰۸م)، ۲۹۔
- (۳۷) ایضاً، ۸۔
- (۳۸) ایضاً، ۲۰۷۔
- (۳۹) حاجی نجم الدین، دیوان خواجہ نجم، ۲۰۸۔

Bibliography

- Abu al-Fazal Alami, *Ain Akbari*, (Lakhnaw: 1859).
- Ameer Khord, *Si'ar al-Ulama*, (Trans.) Ijazul Haq Qaddusi, (Lahore: Sheikh Ghulam Ali and sons, 1992).
- Bazargar, *Danish nameh Adab-e Farsi, Adab-e Farsi Dar Shebh-e Qarah*, (Tehran: Sazo Maan Chaap wa Intasharat-e Wazarat-e Farhang-e Islami, 1380).
- C.A Storey, *Persian Literature*, (London: Luzac & co Ltd, 46 Great Russell street, 1953).
- Hajid Najmud Din Sulaimani, *Manaqib al-Mahbobein*, (Faisalabad: Chishtia Academi, 1987).
- Ibid, *Barah Mahi'a Najm*, (Delhi: Maba' al-Husaini).
- ibid, *Diwan-e Khawaja Najm*, (Rajasthan: Khawaja Serwer Kitab Ghar, 2008).
- ibid, *PeuMalani Ghair Bahulani*, (Delhi: Matba'a Rizwi).
- Iftekhhar Ahmad Chishti, *Tazkara-e Ghos Zaman*, (Faisalabad: Chistia Academi, 1995).
- Khaleeq Ahmad Nizami, *Tarikh-e Mash'aikh Chesht*, (Delhi: Nadwatul Musan'nefeen, 1953).
- Maulana Abdur Rehman Jami, *Nafhatul Ans min Hazarat-ul Quds*, (Kalkatah: Matb'a Mumbai, 1858).
- Sayid Ather Abbass Rizvi, *A History of sufism in India*, (Delhi: Munshiram Manoharlal Press Ltd, 1983).
- Shahid Ahmad Jamali, *Tazkirah-e Auliya-e Rajasthan*, (Jepur: Global Computeres, 2012).
- Syed Jameel Ahmad Rizwi, *Khawaja Muhammad Sulaman Taunsavi*, (Lahore: Dar al-Faiz Ganj Bakhsh, 2022).

